

Deminutvyų seka ir funkcionavimas tekste

JURGITA MACIENĖ

Šiaulių universitetas

In the Lithuanian linguistic tradition, diminutives are described as an expressive device belonging to the domain of stylistics. Diminutives are often used in combination with their basic nouns. The two can be used in immediate juxtaposition or be separated from each other. The diminutive may either precede or follow the basic word, and sometimes the two patterns are combined. The examples (from the concordance compiled by the Centre of Computational Linguistics of Kaunas University and from literary and publicistic writing) reveal four functions of diminutives, two of them basic (specifying and evaluative), and two secondary (aesthetic and cohesion-enhancing). A diminutive can perform several functions at the same time. The above-mentioned functions can also receive various degrees of emphasis, depending on the position of the diminutive, the type of diminutive and its referential status. Sometimes these properties are additionally marked by other linguistics devices.

0. ĮVADAS

Deminutivas – „mažybinės, maloninės ir apskritai emociinės reikšmės žodis, padarytas su specialia priesaga“ (Gaivenis, Keinys 1990: 46) – yra lietuvių kalbai būdinga žmonių, gyvūnų, daiktų charakterizavimo, jausmo perteikimo priemonė. Įvairūs deminutivinių vedinių reikšmės atspalviai ypač ryškūs tautosakos kūriniuose: tai pastebėjo jau L. Rėza (1825), vėliau tuos vedinius aptarė B. Srugė (1927), A. Piročkinas (1974: 208–210) ir kiti. Išsamiausiai deminutvyų vartojimą lietuvių liaudies dainose išanalizavo K. Alekynas (1971: 7–300).

Lietuvių kalbininkai daugiausia dėmesio skiria mažybinių (maloninių) žodžių darybai (žr. Ulvydas, red. 1965: 253–288; Jakaitienė ir kt. 1976: 262; Urbutis 1978: 270, 288; Paulauskienė 1994: 65–66; Ambrasas, red. 1996: 87–94; Keinys 1999: 51–53; LKE 1999: 130). A. Gudavičius (2000: 124–139) pabrėžia deminutvyų aksiologinį aspektą.

Deminutvai ypač aktualūs mokslininkams, gvildenantiems stilistikos problemas. Suprantama, daugiau dėmesio deminutiviniams vediniams skiria tos kalbos, kuriose jie vartojami dažniau, įvairiau, kur jų vaidmuo tekstuose ryškesnis. Antai lenkų kalbotyra deminutvybus priskiria stilistinei kalbos sistemai (Milewski 1976: 124–125), o dideliamė, per šešis šimtus terminų apimančiame enciklopediniame stilistikos žodyne anglų kalba (Wales 1990) DEMINUTYVO termino išvis nėra. Lietuvių kalba šiuo atžvilgiu kur kas artimesnė lenkų kalbai. Kaip kalbos stilistinės sistemos reiškinys mažybiniai (malo-

niniai) žodžiai aptariami J. Pikčilingio „Lietvių kalbos stilistikoje“ (Pikčilingis 1975: 30tt.). DEMINUTYVO terminas įdėtas net į nedidelį (keturiaskint dvejų žodžių) aiškinamajį mokyklinio vadovėlio stilistikos terminų žodynėli (žr. Župerka 2001: 115).

Ir literatūrologai, ir kalbininkai pabréžia mažybinių (maloninių) žodžių svarbą minties raiškai, tačiau apie deminutvyv funkcijas tekste téra pareikšta viena kita pastaba, vienas kitas pasvarstymas¹, todél šiame straipsnyje deminutvyv funkcionavimą tekste siekiama aptarti kiek detaliau.

Tekste deminutvinis vedinys su savo pamatiniu žodžiu neretai atsiduria tame pačiame arba gretimame sakinyje. Pvz.:

Turbūt kvailai ir keistai atrodžiau prošal zvimbiančioms mašinoms ir mašinėlėms KUNČKK 302; Ašara sapnavo, kad ją pažadino žingsniai. Labai labai smulkūs žingsneliai IVANMV 5; – Aaaaaa! Aaaaaa! Nupjaukit kojytę! Nupjaukit koją! Aaaaaa! JUKNŠ 48.

Kitur minėtieji vediniai vartojami tolesniuose sakiniuose, net kitose pastraipose. Pvz.:

Na, tarkime, mūsų Vincukas parašo meilės laišką... <...> – Ačiū, Vincuk, už laiškeliuką RAČŠ 69.

Tais atvejais, kai deminutvai akivaizdžiai sieja tekstą, atstumui tarp pamatinio žodžio ir deminutvinio vedinio nusakyti galima taikyti teksto lingvistikos terminus KONTAKTINÉ PADÉTIS IR DISTANCINÉ PADÉTIS; plg.: „Koneksija (siejimas) esti KONTAKTINÉ (artimoji), kai siejami gretimi sakiniai <...>, ir DISTANCINÉ (tolimoji), kai jungikliai tepasakyti tolesniuose sakiniuose, kitoje pastraipoje ar dar toliau“ (Sirtautas, Grenda 1988: 188; dar žr. Sirtautas 2001: 47).

Ne visi kalbininkai KONTAKTINÉS bei DISTANCINÉS PADÉTIES terminus apibréžia taip konkrečiai, komentuoja tiksliai ir detaliai. M. Nekula (2000: 685) pateikia tokią sąvoką sampratą: „Anaforiškai galima nurodyti pirma einančią elementą, pavartotą greta arba beveik greta (KONTAKTINIS SIEJIMAS), arba elementą, kuris neina prieš pat nuorodą (DISTANCINIS SIEJIMAS)“. Dar plg. J. Hrbáčeko (Hrbáček 1994: 47) apibréžimą: „Siejamą su gretimu pirma einančiu pasakymu vadiname KONTAKTINIU, siejimas su kuriuo nors iš anksčiau pavartotu pasakymu yra DISTANCINIS SIEJIMAS“; J. Hofmanovos (Hoffmannová 1997: 128) komentarą: „kontaktiniai (tarp gretimų teksto vienetų) ir distanciniai (tarp labiau nutolusių teksto vienetų) ryšiai“.

Šiame straipsnyje atsižvelgiama į deminutvinio vedinio ir jo pamatinio žodžio nutolimą vieną nuo kito: jie vartojami greta arba beveik greta, netoli (kontaktinė padėtis) arba labiau nutolę (distancinė padėtis). Kuo didesnis atstumas tarp pamatinio ir mažybiniuo (maloninio) žodžių, tuo deminutvo atliekama teksto siejamoji funkcija tampa silpnėsnė, mažiau pastebima.

¹ Kai kurie šio straipsnio teiginiai pirmą kartą paskelbti mokslinės konferencijos pranešime (žr. Macienė, Župerka 2001: 32–35).

1. DEMINUTYVŲ FUNKCIJOS TEKSTE

Deminutyvo ir bendrašaknio žodžio ar kontekstinio pakaito vartojimas netoli vienas kito nėra atsitiktinis – toks kalbos „priemonių pasirinkimas yra susijęs su pragmatiniais veiksniais (vertybėmis): su kalbinės veiklos situacija bei tipu, su kalbetojo ketinimais ir poveikiu“ (Hoffmannová 1997: 102), t. y. deminutyvinis vedinys vartojamas kokia nors intencija, tekste jis atlieka tam tikras funkcijas.

Kalbėdama apie greta vartojamus bendrašaknus žodžius, J. Buitkienė (1993: 18–22) skiria struktūrinę, struktūrinę-semantinę ir struktūrinę-stilistinę tų žodžių funkcijas. Deminutyvai yra ryškus teksto stiliaus elementas, todėl tikslinė atsižvelgti ir į stilistikos specialistų nurodomas stiliaus atliekamas teksto sandaros funkcijas. K. Hausenblasas (žr. Hausenblas 1985: 25–27) aptaria tokias keturias pagrindines funkcijas: tematinę-semantinę, estetinę, integracinę ir charakterizuojamąj. Išanalizuotieji tekstyno ir tautosakos, grožinės literatūros, publicistikos pavyzdžiai rodo, kad galima skirti keturias deminutyvų vartojimo tekste funkcijas: dvi pagrindines – tikslinamają ir vertinamają (resp. ekspresyvinę) bei dvi papildomas – teksto siejamają (resp. integracinę, tematinę-semantinę, struktūrinę-semantinę) ir estetinę; jos visos dažnai yra susijusios tarpusavyje.

a. TIKSLINAMOJI FUNKCIJA. Deminutyvinis vedinys patikslina, aiškiau nusako kitu žodžiu įvardytą asmenį, gyvūną, reiškinį, savybę.

a.a. Kartu su kitomis kalbos priemonėmis (epitetais) pabrėžia asmens smulkumą, daikto mažumą, plonumą. Pvz.:

Šeimininkė – nedidukė, čiuplutė moterėlė – triūsė apie didžiulę rusišką krosnį <...>
 PožBSD 11; <...> *Raima rūpestingai nupiešė lyg ir žiedų profilius, aiškiai strėliukėm parody-dama, kaip kampu iš vidaus įlinkęs didysis ir tokiu pat kampu išsišovęs mažasis žiedelis <...>*
 IVANMV 85; *Iš vaikiškų balselių išsiskyrė storas tévelio balsas* KARVNBL 49.

Daikto mažumas paryškinamas viena iš sintaksinių figūrų – išvardijimu. Pvz.:

Stovėjo nuoga, barškėdama dantimis ir baisiausiai susikaupus, létai nusiseginėjo karolius, karoliukus, grandinėles, movėsi begalybę apyrankių ir žiedų IVANMV 13.

a.b. Parodo asmens jaunumą, nesubrendimą. Pvz.:

Netrukus parejo ir broliukai – Stasiukas ir Jonukas KARVNBL 12.

Kartais minėtuosius požymius išryškina netoli deminutyvo vartojamas tikslėsnis gyvūno jauniklio pavadinimas, nesubrendimą nusakantys epitetai. Pvz.:

Ji neseniai atsivedė ériukų² ir, kad ériukai vésiame tvarte nesušaltų, tėvas visus juos atgabeno į gryčią. Avinukai maži, garbanota vilnele, ilgom, plonom, netvirtom kojytém JUKNŠ 57.

² Kai deminutyvai suprantami siauraja prasme, jais nelaikomi terminai su mažybinėmis priesagomis (plg. Kniūkštė 2001: 551).

Ypač ryški deminutyvų tikslinamoji funkcija yra tada, kai tas pats denotatas (referentas) įvardijamas dvieju žodžiais, išvestais su deminutvinėmis priesagomis, ir tarp tų žodžių susidaro hiperonimo (gimininio pavadinimo) ir hiponimo (rūšinio pavadinimo) santykis. Pvz.:

*Nepaprastai apsidžiaugės sėkme, parnešė žvériukus namo ir uždarė metaliniame kubile.
<...> Lepinami, glostomi švarutėliai lapiukai augo nepaprastai greitai* MALM 34.

b. VERTINAMOJI FUNKCIJA. Deminutyvas parodo, paryškina kalbėtojo požiūrį į kalbamąjį dalyką ar adresatą.

b.a. Atskleidžia asmens, daikto vertę, teigiamą kalbėtojo požiūrį. Pvz.:

Man jų nebuvo ilgu, negalėjo būti ilgu, seneliai – tėtušis ir mamunėlė – atliko viską, ką mano mažame gyvenime turėjo atliki tėvai T.

Raišką aktualizuoją dviejų to paties daikto įvardijimų vartojimas greta, kontrastas, nereitai netgi pabrėžtinas jų priešinimas. Pvz.:

Tai ne miltai, tai milčiukai (džiaugiasi, kad miltai smulkūs) LKŽ_{VIII} 195.

Malonus vertinimas ypač pabrėžiamas tada, kai vartojama laipsniavimo figūra, stiprėja kalbėtojo jausmai. Pvz.:

– Sesele, – silpnu balsu kalbina jis. – Sesute... geroji... Sesute gailestingoji... Visų gražiausioji... KAUKG 5.

b.b. Paryškina daikto menkumą, neigiamą kalbėtojo požiūrį. Pvz.:

Artiese upelis. Koks ten upelis – virvelė ligi žiemvargelių Smetonas laikais išmauroto griovio KARČR 8; <...> pasistatė ši namą vietoj turėto medinio lauželio, irengė jį prabangiai, šiuolaikiškai BUVLN 8; Juozas Strodomskis iš Vilniaus parvažiavo į Padurupio kaimą (yra toks kaimeliükštis Kelmės rajone, Tytuvėnų apylinkėje, kuriamo tik dvi sodybos belikusioms) <...> T.

Menumas kartais dar pabrėžiamas ironija. Pvz.:

Antai paaiškėjo, kad savivaldybės piliečių pareiškimų knyga – ne oficialus dokumentas, o tik šiaip kažkokia knygelė LR 2000 02 07.

Menumas bei ironija ypač akivaizdūs tada, kai vartojamas laipsniavimas. Pvz.:

Prispaudė savo antspaudą viršaitis K. Ignatas, tekštelejo antspaudėlių seniūnas Rumšas, pasirašė „sąžiningi liudytojai“ <...> RAMRK 14.

Supeikti, pasmerkti, ironizuoti – tokia deminutyvų paskirtis ypač dažna šiais laikais, kai jaučiama stiliaus žemėjimo, malonių, švelnių žodžių nuvertėjimo tendencija. Šį faktą patvirtina ir analizuotieji pavyzdžiai, dažniausiai rasti šiuolaikinių rašytojų kūryboje³.

c. ESTETINĖ FUNKCIJA. Deminutyvas vartojamas tada, kai svarbiausia rodosi stilistinė disimiliacija, t. y. nenoras tekste kartoti tą patį žodį. Ppz.:

<...> Vika net pliaukšteliu liežuviu, – tai va, prieš ikišdama mane čia, motušė padeklamavo ištisą monologą apie motinos meilę – Šeksprys būtų sproges iš pavydo IVANMV 229.

Minėtoji funkcija pastebėta ir viename ilgame ar keliuose gretimuose sakiniuose, kai deminutyvinis vedinys bei pamatinis žodis ar kontekstiniis pakaitas užima distancinę padėtį, sieja tekstą. Ppz.:

O kai sniegas jo kumelaitei ėmė papilvę brūžint, tai ir rogės su pakaltom slidžiom kaulinėm pavažėlėm iš gyvulių šonkaulių ir šlaunikaulių sustojo kaip įbestos – pliekė pliekė kumelę, ir jokios naudos, gal tik kad pats nesušalo ŠALTKV 10; <...> atnešdavo jam ir bananų, ir kramtomosios gumos, ir saldumynų, jei ne – berniūkštis ją išplūsdavo. Pasiutusiai padykės berniokas buvo T.

Estetinė deminutyvų vartojimo funkcija dažnai yra susijusi su vertinamaja funkcija.

d. TEKSTO SIEJAMOJI FUNKCIJA. Kartais deminutyvas, vartojamas su savo pamatiniu žodžiu arba kontekstiniu pakaitu ir užimdamas distancinę padėtį, atlieka teksto siejamają funkciją. Ppz.:

Ar tiesa būty, kad visos imperatorės (okupantai ir okupantės) elgiasi taip, kaip motušė airiškam anekdote? Sūnus skundžiasi daktarui, kad jo motinėlė nieko nevalgo T.

Kaip matyti, deminutyvo teksto siejamoji funkcija dažnai yra susijusi su kitomis jo funkcijomis, pzx., vertinamaja.

Kartais deminutyviniai vediniai kontekste gali atliliki visas keturias funkcijas. Štai lietuvių liaudies žaidime „Žąselės“ vilkas kalba deminutyvais, o žąsys – ne:

Žąsys eina prie vilko ir klausia: / – Vilke, ką čia veiki? / – Duobelę kasu, – atsako vilkas. / – Kam ta duobė? / – Ugnelę kursiu.

Perdėtas deminutyvų vartojimas vilką charakterizuoja kaip apsimetėli (vertinamoji funkcija), norintį prisivilioti žasis, todėl kalbantį mažybinius maloninius žodžius (akiavaidu, kad DEMINUTYVU – NEDEMINUTYVU yra atskiriamas, paryškinamas veikėjų kalbėsena). Deminutyvas **duobelę** gali turėti ir tikslinamają paskirtį – nurodyti realų dydį. Pramaisiui vartojant deminutyvinį vedinį ir jo pamatinį žodį, išryškėja stilistinė disimi-

³ I ši polinkį straipsnio autorės dėmesį maloniai atkreipė prof. habil. dr. R. Koženiuskienė. Deminutyvų vartojimo tendencijų kaita būtų įdomus kitų tyrinėjimų objektas.

liacija (estetinė funkcija), o viena mintis su kita susiejamos kaip tema ir rema (teksto siejamoji funkcija).

2. DEMINUTYVŲ SEKA TEKSTE

Išanalizavus surinktą medžiagą pastebėta, kad deminutyvai atlieka nevienodas funkcijas, kai tekste užima skirtingą padėtį pamatiniu žodžiu arba kontekstiniu sinonimų, pakaitę atžvilgiu. Šiuo požiūriu galima kalbėti apie tris deminutvyvų vartojimo būdus: postpozicinį, prepozicinį ir dvięjų deminutvyvų derinį.

2.1. Postpozicinis deminutvyvo vartojimas

Iš meninių, publicistinių tekstų bei VDU Kompiuterinės lingvistikos centro sudaryto tekstyno išrinkti pavyzdžiai rodo, kad gausiausiai deminutviniai vediniai pamatinio žodžio atžvilgiu tekste vartojami postpoziciškai (69% surinktų pavyzdžių). Vadinas, pirma asmuo, daiktas, savybė įvardijami nežymėtuoju stilistinės opozicijos nariu, o vėliau deminutvyvu jau charakterizuojami, tikslinami, vertinami. Žinoma, postpoziciškai vartojamas deminutvyvinis vedinys gali atlkti ir kitas – estetinę bei teksto siejamąjį – funkcijas.

NEDEMINUTYVO – DEMINUTYVO seką galima remti analogija su tautologinėmis samplaikomis (tautologijos sąvoką žr. Koženiuskienė 2001: 165–166), kurių antruoju dēmeniu eina to paties žodžio deminutvyvas, suteikiantis malonumo, švelnumo atspalvį (vertinamoji funkcija). Pvz.:

Bet va tau žmonių papročiai ir laikai: / Tu jiems žodį žodelį, o jie atsišaukia / Vériniu ilgu griausmų ir šauksmų, / Bildesi... ČIGRLJVM 15; [nukryžiuosiu vienatve] Kad sapno balto kaip debesėlis / Naktim naktelėm jau nebedrumstę MACIŽU 7; Laksté Adoniukas nors švariai apskalbtas, bet lopų lopeliais išgražintas MALM 10.

Kartais deminutvyvinis vedinys kalbamajį dalyką nusako aiškiau, konkrečiau (tikslinamoji funkcija). Pvz.:

Dar velionio Gedimino laikais iš tolimu kraštų pakvesti meistrai juos mūrijo, margais, iš už marių atgabentais stiklais išdabino, bokštais bokšteliiais apkaišė, vingių vingiais, kampų kampučiais išramstė, išdabino, kaip žaisliuką padarė MATALV 41.

Tokių pavyzdžių gausu tautosakoje, jų pateikta J. Balkevičiaus (1963: 433–434), V. Sirtauto ir Č. Grendos (1988: 59; 112) sintaksės vadovėliuose.

Atsižvelgiant į pasakymo gramatinės struktūros bei sintaksės ypatybes, susijusias su pamatiniu žodžiu ir deminutvyviniu vediniu, į to paties ar skirtingo denotato (referento)⁴ žymėjimą, atliekamas funkcijas, skiriama keli išprastinės sekos tekste atvejai.

⁴ „Denotatas – tai, kas pavadinama žodžiu arba pažymima ženklu“ (Gaivenis, Keinys 1990: 46); referansas – „minties objektas, su kuriuo siejama tam tikra kalbinė raiška“ (ten pat: 169). Apie DENOTATO IR REFERENTO sąvokas dar žr. Drotvinas (1986: 49–54), Gudavičius (1994: 20). Stilistinių požiūrių į jas žr. Wales (1990: 113–114; 396–397).

a. Pamatinis žodis ir deminutyvinis vedinys žymi skirtinges denotatus (referentus), eina vienarūšemis saknio dalimis. Pvz.:

Kitos ir kiti, aš Tau pasakysiū, be pakitimų – neša savo kryžius ir kryželius <...>
KAUKMG 180.

b. Pamatinis žodis ir deminutyvas žymi skirtinges denotatus, deminutyvas taip pat pava-dina mažesnį dalyką – atlieka tikslinamają funkciją. Tačiau patininis žodis ir deminutyvi-nis vedinys eina skirtingomis saknio dalimis. Pvz.:

<...> aukšti storų rastų kryžiai – suaugusiems, ir mažučiai, sutrešę, vos siekiantys vaikams iki pusiaujo – vaikų kryželiai JUKNŠ 103.

c. Tarpinę padėtį tarp minėtuju tautologijų (samplaikų) ir vienarūšių saknio dalių už-ima intonacija (tekste – kableliu) atskirti patininis žodis ir deminutyvas, žymintys tą patį referentą. Pvz.:

*– Ak tu valia mano, valuže, – Grigalius liežuviu palietė prakirstą lūpą <...> BUBNTTA 240;
– Dievai, dievulėliai... – sudejavo senoji MATALV 50; – Deja, mis, aš mažai pažįstu jūsų išrink-taij, bet, būdamas tamstos motinos vietoje, tai susiēmęs už galvos rypuočiau: ak varge, vargeli, už ką užkrovei tokį sunkų kryžių mano vienturėlei... IVANMV 230.*

(Pastarasis pavyzdys skamba kaip tautosakos imitacija, stilizuota senovinė rauda.) Var-tojamas darybinis laipsniavimas, stiprinamas emocinis nuspalvinimas, – deminutyvas at-lieka vertinamają funkciją.

d. Pamatinis žodis ir deminutyvas žymi tą patį referentą, bet užima skirtinges sintaksi-s padėtis. Pamatinis žodis vartojuamas kaip vienas vietas pavadinimo dėmuo, o deminu-tyvinis vedinys įvardija asmenį. Pvz.:

Vieną naktį į vaikų palatą atveža moterį su mažučiu suvystytu vaikeliu JUKNŠ 62; Betgi tas pat, tarkim, su Arimų gatve, kurioje né vieno suarto žemės lopinėlio, <...> ar Dzūkų, kurioje né vieno tikro dzūkelio nesutiksi... RAČKŠI 54–55.

Pastarajame sakinyje atsiranda tarsi žodžių žaismas, kai skirtinges dalykai (denotatai) pavadinami etimologine figūra – žodžio šaknies pakartojimu semantinei žodžio galiai sus-tiprinti (plg. Koženiauskienė 2001: 277), o deminutyvinis vedinys atlieka estetinę funkciją.

e. Pamatinis žodis ir deminutyvas žymi tą patį denotatą (ar bent referentą), jie vartojuami gretimuose sakiniuose, labiau vienas nuo kito nutolę, užima distancinę padėtį. Galima ižiūrėti deminutyvo, panašiai kaip kitų bendrašaknių žodžių, sinonimų ir pan., teksto siejamają funkciją: „Taigi šaknis, pasikartodama giminiškuose žodžiuose, pasikartoja sa-kinuose, sujungdama juos į didesnį kalbinį vienetą – tekštą“ (Buitkienė 1993: 17). Pvz.:

Elžbieta atsuko užuolaidų siūlelius ir prie langų priartėjo apniukusios pievų lygumos <...>. Tvarkingai senu papratimu lankstydamas užuolaidėles, ji dar kartą nužvelgė visą trobą <...>

JUKNŠ 160; *POPULIARUS ŽODIS – KORUPCIJA*. Jis visiškai pakeitė menkesnės vertės ir lygmenis žodelytį – kyšis, papirkinėjimas LM 1993 03 06; *Bet gal ir jūsiškiam [automobiliui – J. M.] tiktų naujos padangos? <...> laimėkite naujutėlaičių padangų komplektą* ŠN 2001 02 17.

f. NEDEMINUTYVO – DEMINUTYVO seką pastebėta ir tais atvejais, kai šalia pirmesnio daikto įvardijimo tolesniame tekste vartojamas ne jo deminutyvinis vedinys, o kito, artimos reikšmės žodžio deminutyvas, kontekstinis pakaitas. Plg. samplaikas:

Beržė broleli, kaip toks išaugai – / Virpantis, tyras, visas nušvitęs? DEGA 25; Trys varguoliai verkėjeliai SRUOGRI 48.

Tarp nedeminutyvo ir deminutyvo susidaro hiperonimo ir hiponimo santykis. Pvz.:

Pirmas sutiktas žmogus – nedidukė, smulki moterėlė PožBSD 153; *Tėvas pakélé vaiką ant rankų: / – Tėnai yra mūsų namai, Benuti* APUTDA 7.

Pirmausia vartojamas platesnės reikšmės žodis, piešiamas bendras vaizdas, kuriame neišskiriamos detalės. Deminutyviniu vediniu tiksliau įvardijamas konkretus objektas, vaizdas detaliuojuamas, – atliekama tikslinamoji funkcija.

g. Esant hiperonimo – hiponimo santykui vartojami NEDEMINUTYVAS – DEMINUTYVAS įgauna ir emocinį atspalvį, t. y. deminutyviniai vediniai atlieka vertinamąją funkciją. Pvz.:

Buvo surastas „tokių reikalų“ meistras, kažoks arielkėlę mėgstantis felčeriukas <...> Jo-nuškds 7; Kone mumija tapusi žiemotoja devintajame bloko aukšte prižadina skambutis į duris – įleista mergina iš globos tarnybos papurškia senučiu i akis alyvų kvapo skysčio <...> KUNČKK 6.

h. Kartais deminutyvinis vedinys savo reikšme nuo pirmojo žodžio yra gerokai nutoles, ypač kai deminutyvas pavartotas perkeltine reikšme, jie kaip sinonimai suprantami tik konkrečiame kontekste. Pvz.:

Saulė – tai linksma raudona moteriškaitė VILRO 122; <...> išmetė į šiukšlių konteinerį visą Aro švirkštų kolekciją, kuria jis taip didžiavosi ir vis kartodavo – „jei koks Rikas Veikmanas gali kolekcionuoti rolsroisus, tai kodėl aš negaliu nors tokį mašinyčių“ IVANMV 207.

Pastarajame pavyzdyme deminutyvas *mašinytės* vartojamas ir tiesiogine reikšme, kai apibūdina *rolsroisus*, ir perkeltine reikšme, kai kitaip pavadinė *švirkštus*. Tokiu deminutyvo vartojimu išvengiama kalbos monotonijos, mažybinis (maloninis) žodis atlieka estetinę funkciją.

2.2. Prepozicinės deminutyvo vartojimas

Esama atvejų (31% surinktų pavyzdžių), kai tekste pamatinis žodis ir jo deminutyvinis vedinys rikiuojami priešinga tvarka, t. y. pirma eina deminutyvas. Tada deminutyvas dažniausiai atlieka estetinę funkciją, nes išvengiama to paties žodžio kartojimo.

Poezijoje priešinga komponentų seka pasirenkama dėl rimo bei ritmo. Pvz.:

Kur namučiai namai? NÉRRI 167.

Sukeitus deminutyvą bei pamatinį žodį vietomis, sakinio prasmė išlieka ta pati, nėra naujų stilistinių atspalvių.

Tą patį referentą žymintį DEMINUTYVO – NEDEMINUTYVO seka pasirenkama tada, kai vengiamą kartoti visai tokį pat žodį, t. y. veikia stilistinės disimiliacijos principas. Pvz.:

Prikala prie durų iš qžuolo lapų išpintą širdelę, iškaištą baltomis ramunélémis, i širdies lenkimą įvertas raudonas bijūnas <...> JUKNŠ 98; *Atsitūpęs prie krosneles, jis kūrena kūleliais ugnį. Krosnies durelės atidarytos, geltoni ugnies atšvaitai plasta ant sienos <...>* JUKNŠ 107.

Su estetine funkcija kartais esti susijusi ir vertinamoji funkcija. Pvz.:

Žemėje gyvena žmonės ir gyvulėliai. Iš visų gyvulių labiausiai myliu mažus ériukus VILRO 122.

Žemaitės „Petro Kurmelio“ peizaže randama seka:

saulėlė – saulelė – priešais saulę – saulelė – prieš saulę ŽEMPK 45–46.

Kai deminutyviniu dariniu ir pamatiniu žodžiu žymimi skirtinių referentai (denotatai), pabrėžiamos deminutyro estetinė bei tikslinamoji funkcijos. Pvz.:

[negaliu pasakyti] Kad ir tamstai skyriaus eilių / Bent pluoštelį, lyg pluoštą lino STRIELKEN 26; *Ji nulipo kopėciomis žemyn, atidarė kamarą ir émė nešti į lauką medines réckeles, kaušą, di-džiulę réčką* JUKNŠ 162.

DEMINUTYVO – NEDEMINUTYVO seka pastebėta ir tada, kai abu tie žodžiai yra skirtingu šaknu, kai jie sinonimais tampa tik konkrečiame kontekste.

Kontekstiniai sinonimai žymi skirtinius referentus. Pvz.:

Mindami sau takučius / (Su kelias dar buvo striuka...) / Išliuoksėjo į svečius / Du maži dinozauriukai SKUČLS 20.

Nedeminutyuviu išreikšta sąvoka yra kiek platesnė už pasakytą deminutyviniu dariniu, kuris atlieka tikslinamają funkciją.

Deminutyas atlieka vertinamają funkciją, kai jo nedeminutyviniu pakaitu išreikšta sąvoka yra kiek tikslesnė. Tą patį referentą žymintys kontekstiniai sinonimai vartojami (beveik) greta tame pačiame arba gretimuose sakiniuose, t. y. užima kontaktinę padėtį. Pvz.:

Ne akmenėlis moters krūtinėj – suspurda širdis, ima plakti tankiau BUBNŽS 12; <...> visi trys miegojom paskutinę naktį prieš tévams parvažiuojant – mamunélė, tétušis ir aš. Seneliai visą naktį šnekejosi <...> T.

Deminutyvu, kartais pavartojuamu ir perkeltine reikšme, pirmiausia įvardijama abstrakčiau, po jo einantis nedeminutyvas tikslina, konkretina. Pvz.:

– *Kur tu bégis, / pilkas žemės padaréli, pele?* BALTV 120; *Motulė mūsų – Dzūkija!* KUDSSK 14; *Guliu prie būdos, padéjės galvą ant letenų, ir matau, kaip aksominėje sodo tamsoje žybčioja žalsvos ugnelės.* Tai *jonvabalai* LIEGŠDŽG 5.

2.3. Deminutyvo – deminutyvo derinys

Ketvirtadalis visų surinktų pavyzdžių (kiek daugiau negu prepoziciškai vartojamų deminutyvų) skiriama trečiai deminutyvų vartojimo tekste grupei, kai greta atsiduria du deminutyviniai vediniai.

Esama atvejų, kai du skirtingu šaknų mažybiniai maloniniai žodžiai vartojami kaip tautologinės samplaikos, tarp jų nedaroma pauzė (nededamas kablelis). Tada svarbi tam-pa ne sinonimiškumo, o epiteto funkcija, kai antrasis deminutyvinis vedinys nurodo savybę objekto, įvardyto pirmuoju deminutyvu. Pvz.:

Akmeneli pilkūnėli, / Ar miegi, ar miegi? DEGA 18; Šaltinėli šaltuonėli, / Ar girdi, ar girdi?..
DEGA 18.

Analizuojant deminutyvų vietą tekste pastebėtas dviejų tos pačios šaknies deminutyvų vartojimas, kai drauge atliekamos tikslinimo ir vertinimo funkcijos.

a. Du deminutyvai, žymintys tą patį referentą ir vartojami skirtinguose sakiniuose (distančinė padėtis), suteikia naujos informacijos, pabrėžia kalbamąjo dalyko vertinimą. Pvz.: *Kai pasiekė Neries krantą (ne tos Neries, kuri teka pro Vilnių – yra kita Neris, mažas upeliūkštis, Vidaujos intakas), draugai jau buvo antroj upelio pusėj* (T). (Pastarasis pavyzdys – ir deminutyvų atliekamos estetinės funkcijos iliustracija.)

b. Esama atvejų, kai du deminutyvai vartojami viename sakinyje, tačiau žymi skirtingus referentus. Pvz.: <...> visai netoli prasideda užakti baigiasi ežeras, iš kurio išteka upeliūkštis, bégantis pro pat Palkabali ir triukšmingai įtekantis į kaimo upelį (T); – Teresiut, ar tu žinai, **mamunélė tau – ne mamytė, tétušis – ne tévelis** (T). Vienas iš deminutyvų yra sudarytas su dažnesne, labiau paplitusia priesaga, o kito daryba sudétingesnė: prijungta rečiau vartojama priesaga, žodis sudarytas su keliomis priesagomis. Neįprastos darybos deminutyvas įgauna naujų ir semantinių, ir emocinių (vertinimo) atspalvių.

Kartais deminutyvai vartojami kaip kontekstiniai sinonimai: tas pats asmuo, daiktas, reiškinys pavadinamas dviem skirtingu šaknų deminutyviniais vediniais.

Du mažybiniai maloniniai žodžiai, žymintys tą patį denotatą (referentą), užima distancinę poziciją, yra kontekstiniai sinonimai ir suteikia naujos informacijos, t. y. atlieka tikslinamają funkciją. Pvz.:

Laižiau Monikutės rankeles ir veiduką, <...> nosies galiukas vikst, vikst į šalis, nes mergytė labai gardžiai kvepia LIEGŠDŽG 10; – Monikute, žiūrėk, tavo Džimas atėjo. Anūkėle, atsibusk, – kalba šeimininkė, nužerdama jai nuo kaktos plaukus LIEGŠDŽG 11.

Kuriant tekštą stengiamasi nekartoti vienodų žodžių, ieškoma kontekstinių pakaitų, – deminutyviniai vediniai atlieka estetinę funkciją. Aiški ir teksto siejimo funkcija, kai kontekstiniai pakaitai suartina atskirus ilgo saknio dėmenis. Pvz.:

<...> Benučio tévas nedrąsiai žvilgtelėjo į mėlyno baltumo tos panelės apatinį drabuzį, išlin-dusį pro gélétą suknelę, ir ji, ta vokietukė, tai pastebėjusi ir dailiai šyptelėjusi... APUTDA 9.

3. IŠVADOS

Lietuvių kalbos deminutyviniai vediniai ir jų pamatiniai žodžiai gali būti vartojami greta ar beveik greta (kontaktinė padėtis) arba labiau nutolę (distancinė padėtis). Deminutyvai pamatiniai žodžių atžvilgiu užima postpoziciją ar prepoziciją arba vartojamas dvieju mažybiniu (maloniniu) žodžių derinys.

Tekste (viename sakinyje arba didesnėje išstraukoje) deminutyviniai vediniai atlieka keturių funkcijas: dvi pagrindines (susijusias su vedinių daryba) – tikslinamają ir vertinamają, bei dvi papildomas – estetinę ir teksto siejamąją. Priklausomai nuo deminutyvinio vedinio vienos pamatinio žodžio atžvilgiu, nuo to paties ar skirtingo denotato (referento) žymėjimo, minėtosios funkcijos išryškėja skirtingai. Kartais tas dar pabrėžia greta mažybino (maloninio) žodžio vartojamos kitos kalbos priemonės.

Kai deminutyvas tekste užima postpoziciją, jis gali atlikti visas keturių funkcijas:

a. Tikslinamają funkciją – kai pamatinis žodis ir deminutyvinis vedinys žymi skirtinges denotatus (referentus), eina vienarūšėmis ar skirtingomis saknio dalimis arba tarp deminutyvo ir jo kontekstinių sinonimų susidaro hiperonimo – hiponimo santykis.

b. Vertinamają funkciją – kai pamatinis žodis ir deminutyvinis vedinys žymi tą patį referentą ir yra skiriami intonacija (rašte – kableliu) arba, susidarius hiperonimo – hiponimo santykui, deminutyvu pabrėžiamas vertinamasis aspektas.

c. Estetinę funkciją – kai pamatinis žodis ir deminutyvinis vedinys žymi skirtinges referentus, užimančius skirtinges sintaksines padėtis, arba deminutyvas vartojamas perkeltine reikšme.

d. Teksto siejamąją funkciją – kai pamatinis žodis ir deminutyvinis vedinys žymi tą patį denotatą (ar bent referentą).

Tekste išryškėja šios prepoziciškai vartojamo deminutyvo funkcijos:

a. Tikslinamoji funkcija – kai deminutyvas ir jo kontekstinius sinonimus žymi skirtinges referentus.

b. Vertinamoji funkcija – kai deminutyvinis vedinys ir pamatinis žodis vartojami poezijoje dėl rimo bei ritmo, žymi tą patį arba skirtinges referentus.

c. Estetinė funkcija – kai deminutyvinis vedinys ir pamatinis žodis vartojami poezijoje dėl rimo bei ritmo, žymi tą patį arba skirtinges referentus.

Sudarydami DEMINUTYVO – DEMINUTYVO derini, vediniai atlieka tokias funkcijas:

- a. Tikslinamają ir vertinamają funkcijas kartu – kai mažybiniai (maloniniai) žodžiai žymi tą patį arba skirtingus referentus.
- b. Estetinę funkciją – kai deminutyvai žymi tą patį referentą.
- c. Teksto siejamają funkciją – kai deminutuviniai vediniai žymi tą patį denotatą (referentą).

SUTRUMPINIMAI

- APUTDA – Aputis J. *Dvi apysakos*, Vilnius, 1996.
- BALTВ – Baltakis A. *Vienuolynas*, Vilnius, 1998.
- BUBNŽS – Bubnys V. *Žalios sūpuoklės*, Vilnius, 1992.
- BUBNTTA – Bubnys V. *Teatsiveria tavo akys*, Vilnius, 1993.
- BUIVLN – Buivydaitė I. *Laiko tiek nedaug...* Vilnius, 1998.
- ČIGRLJVM – Čigriejus H. A. *Po laiko juokas – vėlyva metūgė*, Vilnius, 1994.
- DEGA – Degutytė J. *Artumas*, Kaunas, 1995.
- IVANMV – Ivanauskaitė J. *Mėnulio vaikai*, Vilnius, 1988.
- JONUŠKDS – Jonuškaitė B. *Didžioji sala*, Vilnius, 1997.
- JUKNŠ – Juknaitė V. *Šermenys*, Vilnius, 2000.
- KARČR – Karčiauskas M. *Ričas. Agavos žiedas*, Vilnius, 1992.
- KARVNBL – Karvelytė S. *Jei norite būti laimingi*, Kaunas, 1995.
- KAUKMG – Kaukas K. *Musei vis dar geriau*, Klaipėda, 1993.
- KUDSSK – Kudarauskaitė M. *Sekunde smėlio karaliene*, Vilnius, 1989–1997.
- KUNČKK – Kunčinas J. *Kasdien į karą*, Vilnius, 2000.
- LIEGŠDŽG – Liegutė E. *Šuo Džimas – geras*, Vilnius, 2000.
- LKŽ_{VIII} – *Lietuvų kalbos žodynas 8*, red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1970.
- LM – *Literatūra ir menas*
- LR – *Lietuvos rytas*
- MACUŽU – Macijauskienė M. *Žaidimas su ugnimi*, Jonava, 1994.
- MALM – Malūkas E. *Migla*, Panevėžys, 1999.
- MATALV – Matusevičiūtė O. *Amžinas Lietuvos vainikas*, Vilnius, 1994.
- NĒRRI – Nėris S. *Raštai 1*, Vilnius, 1984.
- PožBSD – Požéra J. *Baltos saulės diena*, Vilnius, 1989.
- RAČKŠI – Račickas V. *Kita šlepetės istorija*, Vilnius, 1998.
- RAČŠ – Račickas V. *Šlepetė – 3*, Vilnius, 1999.
- RAMRK – Ramonas A. *Ramybės kalva*, Vilnius, 1997.
- SKUČLS – Skučaitė R. *Laiškas Sekmadieniu*, Vilnius, 1998.
- SRUOGRI – Srunga B. *Raštai 1*, Vilnius, 1957.
- STRIELKEN – Strielkūnas J. *Einu namo: Meilės ir lemties dainos*, Vilnius, 1999.
- ŠALTKV – Šaltenis S. *Kalės vaikai*, Vilnius, 1990.
- ŠN – *Šiaulių naujienos*
- T – VDU Kompiuterinės lingvistikos centro tekstynas
- VILRO – Vilimaitė B. *Rojaus obuoliukai. Čiuožyklos muzika*, Vilnius, 1999.
- ŽEMPK – Žemaitė. *Petras Kurmeliš*, Vilnius, 1976.

LITERATŪRA

- ALEKSYNAS, K. 1971: Lietuvių liaudies dainų kalbinės stilistinės ypatybės. *Literatūra ir kalba* 11, 7–300.
- AMBRAZAS, V., red. 1996: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- BALKEVIČIUS, J. 1963: *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- BUITKIENĖ, J. 1993: Bendrašaknių žodžių vaidmuo lietuvių kalbos tekstu organizacijoje. *Kalbotyra* 42 (1), 17–22.
- DROTVINAS, V. 1986: *Pagrindinės leksikologijos sąvokos*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis institutas.
- GAIVENIS, K., KEINYS, S. 1990: *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa.
- GUDAVIČIUS, A. 1994: *Leksinė semantika: Vienetai. Ryšiai. Struktūra*, Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas.
- GUDAVIČIUS, A. 2000: *Etnolingvistika*, Šiauliai: K. J. Vasiliausko įmonė.
- HAUSENBLAS, K. 1985: Zu den Prinzipien des Textaufbaus oder: Text ohne Stil? *Linguistica* 11, 25–27, Praha.
- HOFFMANNOVÁ, J. 1997: *Stylistika a...: Současná situace stylistiky*, Praha: Trizonia.
- HRBAČEK, J. 1994: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*, Praha: Trizonia.
- JAKAITIENĖ, E., LAIGONAITĖ, A., PAULAUSKIENĖ, A. 1976: *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslas.
- KEINYS, S. 1999: *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- KNIŪKŠTA, P. 2001: *Kalbos vartosena ir tvarkyba*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- KOŽENIAUSKIENĖ, R. 2001: *Retorika: Iškalbos stilistiką*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LKE – AMBRAZAS, V., red. 1999: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- MACIENĖ, J., ŽUPERKA, K. 2001: Deminutyvų seka ir funkcijos tekste. *Tekstas: lingvistika ir poetika*. Mokslinės konferencijos medžiaga, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- MLEWSKI, T. 1976: *Językoznanstwo*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- NEKULA, M. 2000: Text. *Příruční mluvnice češtiny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- PAULAUSKIENĖ, A. 1994: *Lietuvių kalbos morfologija: Paskaitos lituanistams*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- PIKČILINGIS, J. 1975: *Lietuvių kalbos stilistiką 2*, Vilnius: Mintis.
- PIROČKINAS, A. 1974: Motinos vardas. *Žodžiai ir žmonės*, Vilnius.
- RÉZA, L. 1825: *Lietuvių liaudies dainos* 1, Vilnius, 1958. [Paimta iš RÉZA, L. *Dainos oder Litthauische Volkslieder*, Königsberg.]
- SIRTAUTAS, V., GRENDĀ, Č. 1988: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Mokslas.
- SIRTAUTAS, V. 2001: Iš teksto teorijos. Sirtautas, V., Petkevičienė, R., Grendā, Č. *Rinktiniai kalbotyros straipsniai*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 44–57.
- SRUOGA, B. 1927: Dainų poetikos etiudai. *Raštai* 6, Vilnius, 1957. [Paimta iš SRUOGA, B. *Dainų poetikos etiudai*, Kaunas.]
- ULVYDAS, K., red. 1965: *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius: Mintis.
- URBUTIS, V. 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.
- WALES, K. 1990: *A Dictionary of Stylistics*, London and New York: Longman.
- ŽUPERKA, K. 2001: *Lietuvių kalba: Stilistiką*. Vadovėlis XII klasei, Kaunas: Šviesa.